

УДК: 632: 632.9: 632.91

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН АҲЫЛ ХОЖАЛЫҒЫ ЕГИНЛЕРИНДЕ ПАЙДА БОЛАТУҒЫН ЗЫЯНКЕСЛЕР ТҮРЛЕРИ, ОЛАРҒА ҚАРСЫ БИОЛОГИЯЛЫҚ ГҮРЕСТИ ШӨЛКЕМЛЕСТИРИҮ ТИЙКАРЛАРЫ

Төрениязов Елмурат Шерниязович
а.х.и.д, профессор

Аманиязов Исламбек Полатович
таянч докторант

Бекбергенов Мейрибек Оразбаевич
жеке излениўши

Қарақалпақстан аўыл хожалығы ҳәм агротехнологиялар институты
Email: elmurat1960@umail.uz

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17537657>

Аннотация: Мақалада соңғы жыллары жүз берип атырған экологиялық факторлар өзгерисиниң Қарақалпақстан агробιοценозы аўыл хожалығы егинлери биоценозындағы энтомофаўнаға тәсири, зыянкеслери түрлери раўажланыў биоэкологиясына унамлы тәсир етиў дәрежесин анықлаў бойынша алып барылып атырған илимий-изертлеў жумысларының жуўмақлары келтирилген. Алынған нәтийжелери бойынша аўыл хожалық егинлери түрлериндеги зыянкеслер раўажланыўын орталықдағы энтомоакарифаглар рөлинен пайдаланып, биологиялық усылды қолланып туўры басқарыў арқалы гүрес илажларын алып барыўдың пайдалылық тәреплери илимий жақдан дәлилленген.

Калим сөзлер: Биоценоз, жәнликлер, кенелер, ҳаўа температурасы, ызаллылық, зыянкеслер түрлери, зыянлылығы, қарсы гүрес.

Annotation: The article presents the conclusions of ongoing research on determining the degree of positive impact of changes in ecological factors occurring in recent years on the entomofauna of agricultural crop biocenoses of the Karakalpakstan agrobiocenosis, the bioecology of pest species development. Based on the obtained results, the benefits of controlling the development of pests of agricultural crop species using the role of entomoacariphages in the environment and the use of biological methods have been scientifically proven.

Keywords: Biocenosis, insects, mites, air temperature, humidity, pest species, damage, control.

Кирисиў: Ийелеген жер майданы бойынша Республикамыздың арқа бөлегиниң тийкарына жайласқан Қарақалпақстан аймағы агробιοценозы топырақ шараяты, өсимликлер дүньясы бойынша басқа орынлардан белгили дәрежеде айырмашылыққа ийе болып, усы көрсеткишлери тийкарында аўыл хожалық егинлери егиледи. Бундай егин түрлери өсип-раўажланыў ҳәм алынатуғын ҳасылдың сан ҳәм сыпат көрсеткишлери усы микробиқлым шараятына бейимлескен энтомофауна түрлериниң тарқалығу ҳәм раўажланыў

шараятларына тиккелей байланысly екенлиги менен әумийетли. Себеби соңғы жыллардағы абиотикалық хәм биотикалық факторлар өзгериси жағдайында бундай энтомофаунаның өсимликлер денесиндеги азықлық затларды өзлестирийүи нәтийжесинде зыян келтиретуғын зыянкеслериниң түрлери өзгерислери жүз берип, бул жағдайларды толық анықлап барыу талап етилмекде. Бүгинги күндеги баслы талап, усы зыянкеслерге қарсы биологиялық усылда гүрес илажларын алып барыу болып, буны жетилистирийүи актуал мәселе түринде қалмақда.

Материал хәм усыллар: Аймақ шараяты аўыл хожалық егинлери түрлеринде ушырасатуғын зыянкес хәм олардың энтомофаглары түрлерин анықлау (Адашкевич, 1983), келтиретуғын зыянлылық дәрежеси (Танский, 1988), түрлерине қарсы гүрес илажлары (Кимсанбаев, 2020; Хўджаев, 2020), тәжирийбелерди қойыу хәм алынған мағлыұматларды статистик анализлер қылыу (Доспехов, 1986) усыллары жәрдемінде алып барылып, нәтийжелер исленди.

Нәтийже хәм оны талқылау: Қарақалпақстан шараяты агробиоценозында егилип атырған аўыл хожалық егинлери түрлеринде тарқалған энтомофаунаны анықлау, жыллар даўамындағы түрлердин өзгерислери, бүгинги күнге келип тийкарғы хәм екинши дәрежелилериниң егинлерге болған қатнасын анықлау бойынша алып барылып атырған илимий жумысларымызда, көплеген зыянкеслер түрлериниң орын алмасыуы жүз берип атырғанлығы анықланды. Усындай зыянкеслердин түрлериниң көплиги хәм келтиретуғын зыянлылық дәрежелериниң артып барыуы сабзаот хәм палыз егинлеринде, мийўе бағларында көбирек ушырасыуы менен әхмийетке ийе болды.

Агробиоценоздың тийкарғы аўыл хожалық егинлери есапланған ғаўаша, бийдай, салы, мәкке, тары, жоңышқа, картошка, сабзаотлардан-помидор, қыяр, бурш, капуста, гешир, пыяз, палыз егинлеринен-қаўын, ғарбыз, қабак түрлери, мийўе бағларынан-алма, алмурт, айба, ерик, шабдал, қәрели, шийе хәм тағы басқада киши майданларды ийелейтуғынларының өзине тән болған биоценоздағы ағзалары пайда болатуғынлығы мәлим болды. Бундай түрлердин өсимликлер денесиндеги азықларды сорып алып, кемирип азықланып зыян келтиретуғынларынан бузаўбас (*Gryllotalpa gryllotalpa* L.), сым құрты (*Agriotes meticulosus* Cond.), әпиўайы ухвертка (*Forficula auricularia*.), май қоңызы (*Melolontha hippocostani* F.), атыз суў өгизи (*Agriolimax agrestis*), гүзлик совка (*Agrotis segetum* Den. et Schif.), үндеў белгиси бар совка (*Agrotis exclamati* L.), ғаўаша совкасы (*Heliothis armigera*

Hb.), карадина (*Spodoptera exigua* Hb.), огород совкасы (*Mamestra oleracea* L.), гамма совкасы (*Phytometra gamma* L.), жабайы совка (*Agrotis conspicua* Hb.), кивсяк (*Julus* sp.), костянка (*Lithobius* sp.), капуста ақ гүбелеги (*Pieris brassicae* L.), шалғам ақ гүбелеги (*Pieris rapae* L.), капуста совкасы (*Mamestra brassicae* L.), капуста күйеси (*Plutella maculipennis* Curt.), атанақ гүлли блошка (*Phyllotreta*.), қаўын шыбыны (*Myiopardalis pardalina* Big.), палыз қоңызы яки эпиляхна (*Epilacha chrysomelina*.), геўик пайда етиўши шыбын (*Liriomyza bryoniae*.), пьяз шыбыны (*Delia (Hylemyia) antiqua*), гешир шыбыны (*Psila rosae*), бәхәрги, жазғы капуста шыбыны (*Delia floralis*.), темеки трипси (*Thrips tabaci* Land.), палыз шырынжасы (*Aphis gossypii* Glov.), ерик-қамыс шырынжасы (*Hyalopterus pruni geoffr.*), ыссыхана аққанаты (*Trialeurodes vaporariorum* Westw.), темеки яки ғаўаша аққанаты (*Bemisia tabaci* Genn.), өрмекши кене (*Tetranychus urticae* Koch.), помидор зәң кенеси (*Aculops lycopersici* Masee.), атыз кандаласы (*Lygus pratensis* L.), жоңышқа кандаласы (*Adelphocoris lineolatus* Coeze.), атанақ гүлли кандала (*Eurydema oleracea* L., *Eu.venralis* kol., *Eu.ornata* L.), зьянлы хасва (*Eurygaster integriceps* Put.) , бийдай трипси (*Haplothrips tritici* Kurd.), бийдай шырынжасы (*Schizaphis graminum* Rond.) қалқан тәризли шаян (*Apus cancriformis* Schaff.), лептестерия шаяны (*Leptestheria danalacensis*) , салы шыбыны (*Cricotopus silvestris*) , мәкке гүбелеги (*Ostrinia (Purausta)*), жүўери трипси (*Anaphothrips flavicinctus* Karny), эпиўайы ғәлле шырынжасының (*Schiraphis gramina* Rond.) , жоңышқа фитонмусы (*Phytonomus variabilis* Hbst.), жоңышқа туқымхоры (*Bruchophagus rodii* Guss.) түрлериниң раўажланыў биоэкологиясы үйренилип келинбекде. Сондай-ақ егилип атырған мийўе бағлары түрлериндеги зьянкеслерден май хәм июнь қоңызы (*Melolontha hippocostani* F.), алма қурты (*Laspeyresia (Carpocapsa) pomonella* L.), алма гүбелеги (*Huromomeuta malinellus* Zell.), бүртик гүбелеги (*Tmetocera ocellana* F.), жапырақ гүбелеги (*Recarvaria nanella* Schiff.), гирдек гүбелеги (*Cemiostoma scitella* Zell.), шабдал шырынжасы (*Myzodes persicae* Sulz.), үлкен шабдалы шырынжасы (*Pterochloroides persicae* Chol.), ерик-қамыс шырынжасы (*Hyalopterus pruni geoffr.*), алма шырынжасы (*Aphis pomi* De Geer.), алмұрт шырынжасы (*Psylla vasilievi* Suts.), эпиўайы өрмекши кене (*Tetranychus urticae* Koch.), мийўе өрмекши кенеси (*Tetranychus viennensis* Zacher.), мийўе қоңыр кенеси (*Bryobia redikorzevi* Reck.), алмұрт кенеси (*Eriophyes pyri* Ragst.), алма үтир сыяқлы қалқанлысы (*Lepidosaphes ulmi* L.), фиолет реңли қалқанлы (*Parlatoria oleae* Colvee.), колифорния қалқанлысы (*Diaspirotus perniciosus* Comst.), акация жалған қалқанлысы (*Parthenolecanium corni*

Всех.), комсток куртты (*Pseudococcus comstocki* Kuw.), алмурт ақ қалқанлысы (*Suturaspis archangelskayae* Lndgr.), алма кандаласы (*Stephanitis oshanini* Vas.) белгили дәрежеде зыян келтиретуғынлығы есапка алынды.

Бундай зыянкеслердің тарқалған өсимликлер түрлерінде энтомоакарифагларынан трихограмма-*Trichogramma evanescens* West., бракон- *Bracon hebetor* Sayю., алтынкөз-*Chrysopa cornea* Steph., энкарзия-*Encarsia Formosa* Gahan., қан қызы-*Coccinella septempunctata*, стеторус қоңызы-*Stethorus punctillum* Ws., атыз секиргиши-*Cicindela campestris* L., стафилинид- *Staphylinidae*, жыртқыш қоңыз-*Calosoma auripunctatum* Gebl., апантелес- *Apanteles ruficus* Hol., фитосейюлюс-*Phytoseiulus persimilis* Ath-Henr., сирфид шыбыны яки журчалка-*Scaeva pyrastris* L., тахина шыбыны-*Clytiomyia helluo* F., галлиц афидимиза-*Aphidoletes aphidimyza* Rand., ийнеликлер-*Lestes sponsa*, *Sympetrum flaveolum*, эпиўайы бесиктербегиш-*Manteis religiosa* L., өрмекшилерди-*Pholcus phalangoides*, *Trochosa terricola* түрлериниң атызда көбейип барыўы, зыянкеслер санын бир қәлипте услап турыўда үлкен әхмийетке ийе екенлиги дәлилленди.

Жуўмақ хәм усыныс: Қарақалпақстан шараятында алып барылып атырған илимий-изертлеўлер жуўмағы егинлер түрлерінде көплеген зыянкеслер пайда болатуғынлығы, олардың санын туўры басқарыў мақсетинде биологиялық усылдан нәтийжели пайдаланыў керек екенлиги мәлим болды. Қойылған талапты туўры орынлаў ушын, биринши нәўбетте, атызлар түрлери бойынша микроықлым шараятларын толық үйренген ҳалда энтомоакарифаглар түрлериниң көбейиўине имканият жаратыў керек. Бүгинги күндеги биологаторияда көбейтирилип атырған түрлерин ғалаба өршитип, ерте бәхәрден баслап атызларға тарқатыў талап етиледи. Зыянкеслердің түрлерине байланыслы соңғы жыллары ислеп шығылған микробиопрепаратлардан (Биотрин, 5% к.э.-0,3 г/га) аймақ шараятында сынақдан өткенлерин қолланыўды әмелге асырыў усыныс етиледи.

Пайдаланылған методик көрсетпелер:

1. Адашкеевич Б.П. Биологическая защита крестоцветных овощных культур от вредных насекомых. Ташкент «ФАН», 1983. -188 с.
2. Доспехов Б.Д. Методика полевого опыта (4-ое изд.). –Москва: «Колос», 1986. –С. 25-340.
3. Кимсанбоев Х.Х. Биологаторияларда энтомофагларни кўпайтириш. –Тошкент: «Ўқитувчи», 2000. –Б. 3-32.
4. Танский В.И. Биологические основы вредоносности насекомых-М: «Агропромиздат». 1988-С 89-150
5. Хўжаев Ш.Т. Қишлоқ хўжалигида пестицидларни ишлатиш ҳамда тадқиқот ўтказиш усул ва шартлари. –Тошкент: «Zilol buloq», 2020. –152 б.